

Schrijfgierigheid: jezelf in vrijheid schrijven

Marleen Claessens

"We believe that people have the power to think about, understand and take action on the problem of their world. Through our efforts we have created opportunities for people to come together and learn, reflect, analyse their problems and seek out ways and means to solve them." (alfabetiseringswerker uit India op het HIVOS-alfabetiseringscongres '... en toen schreven zij voor de eerste keer' (1))

Het is misleidend mensen te leren lezen en schrijven met als belofte toegang tot een wereld van vooruitgang en invloed. Ik vind het realistisch mensen te leren lezen en schrijven opdat zij kunnen ervaren dat het essentiële hulpmiddelen zijn waarmee je je kunt manifesteren, om vanuit dit bewustzijn in te kunnen grijpen in je eigen wereld.

e organisatoren van de studiedag 'Alfabetisering en Onderwijs' vroegen mij het begrip 'schrijfgierigheid' (0) als middel om mensen ook buiten de les te doen

schrijven, nader te definiëren.

Schrijfgierigheid. Ik kon het woord bijna op mijn tong proeven. Daar zat iets wel lustigs in. Het zou wel eens een prikkende bezigheid kunnen zijn, die zelfs de meest verstokte analfabeet naar de pen doet grijpen.

Na wat serieuzere overpeinzingen zag ik in dit begrip de mogelijkheid om een hardnekkig probleem in lees- en schrijfonderwijs, en speciaal in lees- en schrijfgroepen, wat beter het hoofd te

bieden. Het is aan de docenten van hogere vormen van taalonderwijs om parallellen te trekken tussen de problemen van lees- en schrijfcursisten en die van hun eigen leerlingen.

Het gegeven

Een jonge cursiste uit mijn lees- en schrijfgroep die al redelijk makkelijk schreef, kocht een schoolagenda, waarin ze haar huiswerk noteerde: afspraken die we in de les maakten om thuis iets uit te zoeken of te lezen. Het gebeurde regelmatig dat ze deze dingen niet had

gedaan. Vergeten. In eerste instantie begreep ik dat niet en zei: waarom schrijf je het op, als je het toch niet nakijkt? Ze antwoordde: ik onthoud het toch. Nee, ik weer, je bent het vergeten. Later besepte ik dat achter deze ogenschijnlijke uitvlucht een begrijpelijke redenering school: ze hoefde haar agenda niet te raadplegen want in principe prentte ze alles in haar hoofd. Dat was ze gewend. Alles onthouden is echter onmogelijk, dus af en toe wat vergeten is normaal. Haar agenda gaf haar het gevoel dat ze 'echt' op school zat, en 'dus' wat leerde. In onze ogen is het invullen van de agenda op zo'n manier tot een loos ritueel geworden, geheel en al ontdaan van de oorspronkelijke functie.

In mijn mannenlees- en schrijfgroep zit een jongen die eerst een paar jaar in een andere groep heeft gezeten. Hij zeult iedere week prachtige, dikke mappen van zijn vorige groep met zich mee, waarin ik niet, maar hij perfect een weg vindt. In die mappen zitten honderden oefeningen. Vul in: hak-hakken, haak-haken, enz. Allemaal goed ingevuld, en ik krijg de indruk dat hij de oefeningen weer goed zou doen. Maar als hij een verhaal schrijft, maakt hij telkens fouten, en is hij niet in staat om, met de oefening ernaast, uit te zoeken hoe je iets moet schrijven. Er bestaat voor hem geen direct, zinvol verband tussen deze oefeningen en iets schrijven; ze zijn geen hulpmiddel om beter te schrijven. De mappen zijn doel op zich geworden en het gewichtige bewijs van het feit dat hij op school zit.

Toen ik begon met het begeleiden van een lees- en schrijfgroep dacht ik heel rechtlijnig: lees- en schrijfcursisten komen naar lees- en schrijfgroepen omdat zij willen leren lezen en schrijven. Maar naarmate ik langer les gaf, merkte ik dat een paar kenmerkende aspecten van schrijven niet

als zodanig herkend werden; zo zien veel mensen het vastleggen van hun eigen leven niet als waardevol (ik maak niets bijzonders mee), zijn ze zo gewend om op andere manieren dan via schrijven dingen te bewaren of kenbaar te maken dat schrijven niet als functioneel ervaren wordt en zijn ze bang om te proberen iets op te schrijven (fouten maken is een teken van domheid).

Ik concludeerde dat veel mensen een magische opvatting over zowel lezen als schrijven hebben en het in feite als een kunst beschouwen die eigenlijk, ook al komen ze naar de les, niet te leren is, maar slechts aan begenadigde talentknobbels voorbehouden is.

Lezen en schrijven zijn zo geen vaardigheden meer die je kunt leren, maar geabstraheerd van hun oorspronkelijke functie als hulpmiddel zijn ze tot statussymbool verheven: het schrift. Deze vervreemding is een essentieel probleem in het alfabetiseringswerk.

Het gegeven weerstreven

Met de redenering je hebt een talent of je hebt het niet, moeten mensen zich geplaatst zien in een paradoxale situatie. Het is onvermijdelijk dat ze daardoor een ambivalente, sceptische houding ten opzichte van hun leren krijgen. Waarmee ik niet bedoel dat mensen vervreemd zijn van het schrift omdat ze te onzeker of te onintelligent zouden zijn. Mijn cursisten kunnen heel goed aangeven wat ze willen leren: formuleren invullen, ondertitels lezen, de kinderen voorlezen en helpen met huiswerk, kortom: mee willen tellen. Niet onredelijk, wel veel. Er komt zo een

druk op het leren te staan, waardoor leervragen vaak tot eisen verworden, waardoor mensen verkrampd raken, waardoor ze niet meer vrij en reëel, dat wil zeggen met vallen en opstaan kunnen leren, waardoor ze weer denken: zie je wel, ik kan het niet. En dan is het moeilijk om de zin ervan nog in te zien.

Die druk leggen mensen zich niet uit vrije wil op, en die is evenmin uit puur psychologische oorzaken te verklaren. Het is een gevolg van het belang dat in onze maatschappij aan het schrift wordt gehecht. Je kunt niet meer meedraaien in deze wereld zonder kennis van het schrift. Beheersing ervan wordt direct gelieerd aan intelligentie, omdat het zo'n enorme status toegedicht krijgt, en het niet beheersen 'dus' aan onintelligentie, is de conclusie die cursisten heel begrijpelijk, maar wel onterecht trekken.

Het moge duidelijk zijn dat lezen en schrijven hierdoor niet of nauwelijks beschouwd kunnen worden als hulpmiddelen die je aanwendt wanneer je daar aanleiding toe ziet. Schrift is plicht, en in die plicht krijg je onderricht.

Wanneer je je hiervan als lesgever en cursist geen rekenschap geeft, werkt alfabetisering als 'zachte' - want in het alfabetiseringswerk gaat het er vriendelijk aan toe - dwang om mensen aan te passen aan de eisen van de maatschappij.

Wanneer je je hiervan als lesgever en cursist wel rekenschap geeft, krijgen ogenschijnlijk persoonlijke drama's een politieke betekenis en kun je vragen gaan stellen bij de talloze variaties op het bekende alfabetiseringsthema 'vernederling'. Is het normaal dat iemand die al jaren barman is, eerst een horecadiploma moet gaan halen om door te kunnen werken? En laten we het op ons zitten dat een timmerman, waarvan bekend is ge-

worden dat hij moeite met lezen en schrijven heeft, minder interessant en verantwoordelijk werk krijgt?

"Het woord spreken is geen werkelijke daad, wanneer dit niet tegelijkertijd geassocieerd is met het recht zichzelf en de wereld uit te drukken, van scheppen en herscheppen, van beslissen en kiezen en tenslotte deelnemen aan het historisch proces van een maatschappij. In de cultuur van het zwijgen is de massa 'stom', dat wil zeggen het wordt haar belet creatief deel te nemen aan de transformatie van hun maatschappij en daardoor wordt het haar belet te 'zijn'." (2)

Van struikelblok tot springplank

Ter nadere definiëring van het begrip 'schrijfgierigheid' wil ik het deelwoord 'gierigheid' in zijn twee betekenissen gebruiken: je kunt in deze term zowel de begerigheid als de spaarzaamheid vervatten. Ik wil mensen leren te durven schrijven wanneer, wat, voor wie en hoe ze willen schrijven maar óók dat ze kunnen beslissen of ze het willen schrijven. In schrijfflessen betekent dat, dat niet alleen de technische kant van het schrijven, maar ook de inhoud van het geschrevene belangrijk is.

Schrijfgierigheid is de behoefte je te manifesteren via het schrift, om in te kunnen grijpen daar waar jij het nodig vindt.

Hoe kun je als lesgever zorgen dat mensen schrijven gaan ervaren als bevrijdingsmiddel in plaats van obstakel? Tijdens onze eerste bijeenkomst stempelden we in de groep analfabete buitenlandse vrouwen onze namen op een half

A4-tje. We vouwden het papiertje zo, dat we het voor ons neer konden zetten. Dehab was met mij de enige niet-Marokkaanse vrouw. Ze keek geen van ons aan en hing in haar stoel. De week erna vroeg ik wie het naambordje bij zich had. We zetten het weer voor ons neer. Dehab pakte het bordje en zat afwachting naar me te kijken. Met onhandige hanepoten stond nu haar achternaam en eronder 'from Eritrea' erbij geschreven. '...en toen schreven zij voor de eerste keer' is laten zien dat je er bent en mee wilt doen.

Als begeleider draag ik er zorg voor dat cursisten gaan beseffen dat woorden naar ervaringen verwijzen en dat hun ervaringen dus ook verwoord kunnen worden. Als dat besef tot stand komt, kunnen mensen taal makkelijker en bewuster gaan gebruiken wanneer ze daar aanleiding toe zien. Al schrijvend ontdekken mensen dat zij iets te vertellen hebben, dat dat opgeschreven kan worden, en dat dat geen kwestie van toveren is, maar van denken, proberen, schrappen en toevoegen. Ook leerlingen uit het reguliere onderwijs kunnen baat hebben bij schrijf-onderwijs waarin het verwoorden van eigen ervaringen een aanzet is tot het bewust gebruiken van het schrift.

Met het woorden geven aan ervaringen heb ik een praktijk gevonden die beantwoordt aan mijn eis dat schrijven geen puur technische aangelegenheid mag zijn van het coderen en decoderen van letters, van spellingsoefeningen invullen, van gekunstelde schrijfoopdrachten maken in de trant van: "stel, je hebt de hoofdprijs in de loterij gewonnen, wat zou je doen?" of: "geef je mening over de milieuvervuiling".

In taaldrukwerkplaatsen, waarvan er in Nederland nu zo'n 16 zijn, wordt het geschrevene ook nog gedrukt. (Zie voor

literatuur over taaldrukken in de bibliografie.) Op die manier wordt de vrijheid van meningsuiting en de vrijheid van drukpers in praktijk gebracht. De produktiemiddelen voor taal, zoals bijvoorbeeld de drukpers en de limograaf, staan op de werkplaatsen klaar voor mensen die in de maatschappij en het onderwijs de kans niet krijgen om hun woorden in oplage te verspreiden en daarmee anderen te bereiken.

Schrijven is een daad van reflectie en actie. Leren handelen naar eigen inzicht is een precair streven. Hoe kun je in lessen vermijden dat jij als lesgever te veel bepaalt wat mensen zouden moeten veranderen? Door 'gewone' ervaringen precies te leren weergeven ga je er bewuster naar kijken en ben je beter in staat verantwoordelijkheid voor jezelf te nemen. Zelf merk ik tijdens het schrijven bijvoorbeeld dat ik dingen die ik ogenschijnlijk zomaar doe, met reden doe. Of dat ik bepaalde dingen eigenlijk zomaar doe, en best eens anders zou willen doen.

Schrijven in etappes

Tijdens het schrijven houd ik zoveel mogelijk een vaste werkcyclus aan: ik stel een vraag over een alledaags onderwerp waar iedereen een ervaring mee heeft, die ervaring benoemen we door er om de beurt over te vertellen, we leggen het vertelde verhaal vast in een schrijfronde, en als sluiting van de cyclus lezen we de geschreven ervaring weer terug.

In een les van twee uur schrijven we meestal ongeveer een uur. Daarbij horen voorbereidingen, want zomaar schrijven vind ik uit den boze. Voorbereiden bestaat uit:

EEN WELOVERWOGEN ONDERWERPSKEUZE

Dat is een taak van mij. Ik zorg er altijd voor dat onderwerpen niet uit de lucht komen vallen, teveel een fantasie-opstel worden, of naar een mening vragen. Als ik daar niet op zou letten, zou ik mensen niet laten ervaren dat je met schrijven iets van jezelf kunt uitdrukken. Wanneer ik naar een mening zou vragen, zou de schrijver snel vervallen tot een verhaal van aanval en verdediging, met het gevaar niet meer stil te staan bij de context waarin die mening tot stand is gekomen. En die is weer wel interessant.

Wanneer ik om een fantasieverhaal zou vragen, creëer ik een sfeer waarin mensen loskomen van zichzelf, op een moment waarop ik dat niet wens. Schrijven over ervaringen vraagt om reflectie op jezelf. Pas op het moment dat die ervaring bewust gemaakt is, kan fantasie een goede stimulans zijn om een verlangen te verwoorden.

Ik vraag naar concrete en precieze beschrijvingen van ogenschijnlijke kleinigheden: van een voorwerp uit je tas, van iets aan je muur, van een klus die blijft liggen, van iets wat je niet graag doet maar toch moet, van een plek in huis waar je graag bent.

Criterium voor de keuze van een onderwerp is dat iedereen er een ervaring bij heeft, en dat het bij deelnemers associaties moet kunnen oproepen. Het is belangrijk om de vraag eerst aan jezelf te stellen: kan ik er een antwoord op geven? Prikfelt het me tot onderzoek? Als de vraag niet goed werkt, hoef je haar vaak alleen maar bij te stellen, zodat ze nog gedetailleerder of specifieker wordt en daarmee beter te beantwoorden.

Een collega van mij stelde in haar mannengroep de vraag: "wat is je lieve-

lingsplekje in huis?" Zo'n vraag is zeker in staat associaties op te roepen, hahaha, maar niet die welke je bedoelt. Verder dan het bed zal geen man komen. Het is nooit goed om in termen van het mooiste, het fijnste, het ergste te vragen: daarmee dwing je mensen om te kiezen in plaats van ze te laten zoeken. En pas op met verkleinwoorden: het is al gauw net of je het onderwerp zelf niet zo belangrijk vindt, maar het als 'iets leuks tussendoor' beschouwt.

Om de ervaringswereld waarnaar je vraagt, af te perken kun je een kader gebruiken: een voorwerp, verhaal, foto of gebeurtenis. Ook hiervoor geldt dat het associaties op moet kunnen roepen (vergelijk het begrip codificatie bij Freire). In mijn vrouwengroep praatten we over dagboeken: waarom en wanneer zou je daarin nou schrijven? Ik was zelf weer eens het dagboek van Anne Frank aan het lezen en nam het mee. Zij schrijft dat schrijven haar troost biedt. Wij onderzochten de manieren die wij hebben om onszelf te troosten: onder de douche en naar de kapper gaan, schoffelen en beeldromannetjes lezen. Daar schreven wij een boekje over.

VERTELRONDE

In de vertelronde gaan we met behulp van de vraag op zoek naar de ervaringen en geven we er woorden aan. Dat helpt straks bij het schrijven in de schrijfronde en het geeft een gevoel van saamhorigheid, een goede basis om een leer-groep te vormen. We vertellen om de beurt, en ik waak ervoor dat er niet door elkaar gepraat wordt of meningen gegeven worden. "Als de structuur er niet is (of als je er niet streng de hand aan houdt) dan krijg je met machtsverschillen in de

groep te maken. De zwijgers zwijgen, de kletsers kletsen. Nu kun je afkappen uit hoofde van de structuur. Binnen die regeling komt de gelijkheid." (3)

Zo konden bij het 'troost-gesprek' de in lees- en schrijfgroepen zo beruchte overloze afdwalingen en uitzichtloze discussies vermeden worden en verzandden we niet in machteloze berusting en medelijden: ieder op haar beurt vertelt en de gevoelens die dat oproept, zullen dadelijk op papier tot rust komen.

Ik begin zelf met vertellen. Niet als het goede voorbeeld, maar als een mogelijk voorbeeld. En natuurlijk omdat ik mee wil doen. Door zelf te beginnen kun je laten zien dat jij ook moet nadenken en zoeken naar formuleringen.

Een taaldrukster schrijft: "Ik wil de volle aandacht en dus houd ik het kort. Ik ga geen lange algemene beschouwingen geven." (4)

Belangrijke hulp is om zelf te vertellen in termen van zintuiglijke en precieze beschrijvingen: hoe het ruikt, hoe het smaakt, hoe het eruit ziet, hoe het voelt en wat voor geluiden er zijn.

Het kan lang duren voordat mensen vertellen beschouwen als uitwisselen van ervaringen in plaats van uithoren. Als je op school gezeten hebt, heb je immers niet anders meegemaakt.

SCHRIJFRONDE

In de schrijfronde krijg ik het druk. In een groep waarin iedereen vlot kan schrijven, schrijf ik mee. In mijn lees- en schrijfgroepen schrijf ik mijn verhaal pas later op. Nu help ik. In deze ronde vindt, ook al is er in principe al geformuleerd wat er geschreven gaat worden en is de inhoud dus eigenlijk geen probleem meer, de confrontatie met het SCHRIFT plaats.

Ineens staat een enthousiast, persoonlijk verhaal opgeschreven als 'dat was wel leuk'. En een doorleefde gebeurtenis wordt op papier 'dat was niet zo prettig'. Ik vind niet dat je al je emoties direct op het papier moet klatschen, maar het is wel erg als duidelijke manifestaties met de inkt opdrogen tot clichés. Dat je in principe alles wat je doet en denkt, kunt opschrijven is een conclusie die je op grond van ervaring moet trekken.

Het schrijven in de schrijfronde is niet alleen een psychologische aangelegenheid, je moet ook praktische schrijfadvisen geven. Ten eerste is het goed om niet op A4-papier te schrijven. Wat verteld is, kan kort opgeschreven worden. Een groot vel vraagt om een lang verhaal en daar zijn we nu niet mee bezig. En zo worden in het handboek 'Taaldrukken: verder dan zeggen en schrijven' (5) tekstsoorten geïntroduceerd die door hun beperkingen ten aanzien van de vorm helpen om ervaringen zo krachtig mogelijk te verwoorden: elfen en rondelen. De vaste vorm van elf woorden bij de elf en acht zinnen bij het rondeel, waarvan drie zich herhalen, geven steun bij het formuleren. Moeilijke praters en schrijvers hebben nu evenveel kansen als makkelijke.

De schrijffase is de fase van proberen en schrappen. Om te vermijden dat de spelling hoofdzaak wordt en tot oponthoud leidt, laat ik mensen zoveel mogelijk woorden opzoeken in eigen en anderen verhalen.

Met mijn inmiddels gevorderde schrijvers schrijf ik teksten waarbij ik steeds meer eisen aan de vormkant stel: één- en hetzelfde verhaal over huis-, tuin- en keukenongelukken wordt eerst naar eer en geweten en daarna in andere stijlen opgeschreven: sensationeel, spottend, in verzekeringsagententaal. Alliteratie, effect, suspensie en ironie: het komt allemaal

naar boven borrelen. Op deze manier, maar pas als de link tussen ervaringen en de woorden ervoor vanzelfsprekend is, kunnen mensen een eigen schrijfstijl ontwikkelen. Soms lijkt die op hun manier van praten, soms verbetert ze die manier. Als de teksten klaar zijn, tik ik ze uit, maar zinniger is nog dat mensen hun eigen verhalen uittikken: de een leest voor en de ander tikt. De aandacht voor de samenstelling van letters tot woorden helpt bij het onthouden ervan. En, wat minstens zo belangrijk is, het eigen handschrift wordt vervangen door echte letters en daarin zit de mogelijkheid het onzag voor gedrukte teksten weg te halen. Een gedrukte tekst maak je zelf.

Als de verhalen getikt zijn, gaan we ze lezen. Lezen is een onvervreemdbaar onderdeel van schrijven: door terug te gaan naar wat verteld is, kunnen anderen de schrijver vragen stellen over onduidelikheden in de tekst. Nu we op dreef zijn in het schrijven, zijn getikte teksten niet meer heilig: waar nodig, veranderen we een tekst. Degene die daar bevel toe geeft, is de schrijver. Die heeft altijd het laatste woord over de tekst.

Teksten veranderen door erover te praten helpt de schrijver bij het in volgorde zetten, bij de woordkeus en de stijl. Maar ook de aandacht voor de inhoud is gewaarborgd: "Door met elkaar over je tekst te praten krijg je een natuurlijke correctie op de inhoudelijke, communicatieve kant van je tekst." (6)

Ook mensen met weinig ervaring in het schriftelijke beleven de verrassing als een verhaal met uitweidingen teruggebracht wordt tot de essentie. Door je op de vorm te concentreren kan de inhoud duidelijker worden. Door aandacht voor de inhoud kom je op de vorm.

Het kijken en bewerken van verhalen helpt

bij het reflecteren op taal: je kunt praten over de verschillen tussen schriftelijke en mondelinge conventies en hun sociale betekenis; de gevolgen van het kiezen tussen verschillende stijlen worden overwogen. Van analfabeet tot taalfilosoof.

In mijn groepen werken we niet met een drukpers, maar het principe van de oplage kunnen we verwezenlijken door een boekje te tikken en kopiëren of te limograferen en te stempelen. Ik zorg er zoveel mogelijk voor dat het produkt waaraan gewerkt wordt, een duidelijke functie heeft buiten de les: een boek voor een jarige over ooit gekregen cadeaus, over andere verjaardagen of typische kanten van het feestvarken, affiches voor de werking van cursisten, een zelfgeschreven en misschien op de taaldrukwerkplaats of Freinetschool gedrukte krant. "Drukken is een handeling die door de 'echte letters' dwingender werkt dan schrijven alleen. Als je eenmaal hebt geschreven dat je eigenlijk je berghok in de kelder van de flat wil opruimen, dan is de drang om dat ook te gaan doen enorm vergroot." (7)

Sleutels tot verhalen

Schrijfgierigheid moet groeien om te kunnen bloeien. Heel langzaam ontstaat het plezier en de behoefte om te gaan vertellen, om preciezer te gaan formuleren. Een cursist die erg veel moeite heeft om zich te uiten en denkt dat hij met schrijven dingen prijs geeft waarop hij gepakt kan worden, zegt na twee jaar: "soms heb ik een gedachte en die zou ik zo graag opschrijven."

In mijn groep buitenlandse vrouwen houden we een logboek bij. Iedere week op het einde van de les vertelt iedere vrouw - desnoods met handen en voeten - wat zij van deze middag opgeschreven wil zien. Per persoon maak ik daar één zin van. De functie van schrijven wordt duidelijk, te meer omdat mijn collega de volgende les de zinnen terugleest en de vrouwen eraan vraagt.

In mijn mannengroep kwam het gesprek op lezen. Boeken lezen was moeilijk, want boeken zijn zo dik. Het is moeilijk om de concentratie vast te houden. Toch zou het leuk zijn om eens een echt boek helemaal uit te lezen. We voegden de daad bij het woord en lazen een speciaal voor beginnende volwassen lezers geschreven boekje uit. In de kast vond ik een echt boek met verhalen van Simon Carmiggelt, Amsterdammer als mijn mannen. Een van hen zou voor de volgende week een verhaal uitzoeken en thuis bestuderen. Alsof ik het hem opgedragen had, koos hij het verhaal waarin Carmiggelt een eenvoudige, zich dagelijks herhalende gebeurtenis beschrijft: hij gaat voor het raam zitten en beschrijft wat hij in het plantsoen ziet gebeuren. Een prachtig voorbeeld om duidelijk mee te maken dat 'echte' schrijvers ook 'maar' gewone dingen aan het papier toevertrouwen. De week daarna hadden we ook een verhaal, geschreven vanachter ons raam.

Toen ik in diezelfde groep vertelde dat ik in Antwerpen zou gaan vertellen en schrijven met Belgische collega's, moest ik vertellen wat ik zou gaan vertellen. Ik vertelde dat ik wilde vertellen dat je over alles iets kunt vertellen. Waarop iemand opstond, in zijn broekzak graaide en zijn sleutelbos omhoog hield: "Hier, deze sleutelbos, daar kan ik heel veel over vertellen. Achter iedere sleutel zit een verhaal."

Vier sleutelbossen werden op tafel gooid en alle sleutels zijn om- en omgedraaid. In mijn mannengroep worden de onderwerpen voortaan door de schrijvers zelf bepaald.

*Marleen Claessens,
Pres. Steynstraat 17-3,
1091 NB Amsterdam (Nederland)*

Noten

0. De term 'schrijfgierigheid' werd door Piet Van de Craen geïntroduceerd in Lentz, L., J. Sturm & H. Van Tuijl: Schrijfontwikkeling, schrijfgierigheid en schrijfdruk. In: Schrijfonderwijs onder het mes. Enschede: SLO, 1986, p. 119-126. (nvdr)
1. Shrivastava, Dr. Om: Literacy crash course; an experiment with tribal women. Kotra Block, Udaipur District, Rajasthan, India. Paper verspreid op het HIVOS-alfabetiseringscongres '... en toen schreven zij voor de eerste keer', Den Haag, 23-24-25 april 1990, p. 1.
2. Freire, P.: Culturele actie voor vrijheid. Baarn, 1974, p. 27.
3. Faassen, F. van e.a.: Alfabetiseringsgroep van 'de Carmel' in de Taaldrukwerkplaats Amsterdam. Archief taaldrukwerkplaats Amsterdam, 1983. (Taaldrukwerkplaats Amsterdam, Van Limburg Stirumstraat 119, 1051 BA Amsterdam, tel. 020-849897)
4. Faassen, F. van & L. Lentz: De haan in het kippenhok. In: Lentz, L., J. Sturm & H. Van Tuijl: Schrijfonderwijs onder het mes. Enschede: SLO, 1986, p. 135.
5. Taaldrukken: verder dan zeggen en schrijven; een handboek. Baarn: Bekadidact, 1987.
6. Meelis, I. van: Alfabetiseringswerk en taaldrukken. Doctoraalscriptie taalbeheersing. Universiteit van Amsterdam, 1987, p. 4. (Bestellen bij I. van Meelis, tel. werk: 020-5252650, privé: 020-852665)
7. Ven, A.v.d. e.a.: Woorden geven aan je ervaringen; over taaldrukken in de Open School. Iwos-reeks 27. Amersfoort/Enschede: SVE/SLO, 1986, p. 82.

Bibliografie

Bouland, M. en M. Claessens: Is dit nu een gedicht? het schrijven van elfen, rondelen en ruiten in basiseducatiegroepen. In: *Basiseducatie*, 1988, nr. 2. (SVE en NBLC tel. 070-141500)

Claessens, M.: Freinet voor beginners; de natuurlijke methode in het alfabetiseringswerk. In: *Basiseducatie*, 1988, nr. 4.

Claessens, M.: Over taaldrukken in lees- en schrijfgroepen: een paar bezwaren bezworen. In: *Basiseducatie*, 1989, nr. 6.

Engels, M.: Taaldrukken: een nieuwe werkvorm in het alfabetiseringswerk. Doctoraalscriptie Andragogiek, Universiteit van Nijmegen, 1985.

Faassen, H. van & R. Hoogedoorn (red.): Met taaldrukken kun je lezen en schrijven. Begeleidersreeks basiseducatie SVE Amersfoort, 1989. (tel. 033-631114)

Stallen, E.: Lef en lof; de taaldrukwerkplaats en creatieve taalvorming; gesprekken met Roos Hoogedoorn en Marleen Claessens. In: *Schrift* 1989, nr. 9. (Provinciaal Steunpunt Volwassenen Edukatie Zuid-Holland, Den Haag tel. 070-264781)

T U S S E N D O O R

Stichting-Lodewijk de Raet

Normaal vindt u de cursussen die tijdens de volgende weken plaatsvinden, in de KALENDER. De Stichting-Lodewijk de Raet organiseert er echter een aantal op aanvraag. Hier volgt een beknopt lijstje:

- in het BUSO efficiënter werken door een betere relatie;
 - actieve werkvormen handig gebruiken;
 - mijn relatie met de leerlingen versterken;
- doelmatig werken op de klasseraad en deliberatie;
- werken aan een betere relatie in multiculturele klassen;
 - sociale vaardigheden aanleren bij leerlingen;
 - beter omgaan met schoolmoeë leerlingen;
 - agogische vaardigheden voor PHO;
- scholen en leerkrachten begeleiden bij onderwijsvernieuwingen;
 - kinderboekenproject: meerdere programma's.

Inlichtingen: Stichting-Lodewijk de Raet,
Liedtsstraat 27-29, 1210 Brussel, tel. 02/242.01.11.